TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY

Beluszky Pál, Kovács Zoltán

A települések adják a társadalmi-gazdasági élet földrajzi kereteit. A település kiszolgálja lakóinak fizikai és szellemi igényeit, lenyomata a közösség múltjának és kultúrájának, egyben tükrözi a környék természeti viszonyait is. Egy földrajzi régió településeinek összessége együttesen adja a településállományt. A településállomány vizsgálata legkönnyebben az önálló közigazgatási egységekre – a városokra és községekre – vonatkozó statisztikai adatok alapján lehetséges. De a településállomány részét képezik az önálló önkormányzattal nem rendelkező kisebb települések (pl. tanyák, egykori uradalmi majorok, bányásztelepek) is, melyeknek bizonyos régiókban (pl. a tanyák a Duna–Tisza közén) kiemelkedő jelentősége lehet. Nagyságuk, a különböző lakosságszámú települések térbeli mintázata, sűrűségük messzemenően befolyásolja a településállomány működését, a településhálózat tagjai közötti kapcsolatrendszert, az ott élők életminőségét.

A településhálózat formálódása a Kárpát-medencében az I. világháború után

A Kárpát-medence tágabb térségében található közel 40 ezer önálló település eloszlása roppant egyenlőtlen, ami hosszú történelmi fejlődés eredménye, s tükrözi a természet kínálta lehetőségeket, a gazdálkodás rendjét és a népesség térbeli eloszlását. Az alföldi területeket a nagyobb népességszámú, ritkábban elhelyezkedő települések jellemzik, míg a dombsági, hegyvidéki régiókban a kisebb, de sűrűbben elhelyezkedő települések dominálnak. A nagyobbrészt természetes határokkal övezett, Európán belül meglehetősen zárt Kárpát-medence a történelem során (a 16–17. század kivételével) kedvező feltételeket kínált a településfejlődés számára. A 325 ezer km² kiterjedésű Kárpát-medence települései az első világháborút megelőzően mintegy ezer éven keresztül egyetlen állam keretein belül, egymással szoros kölcsönhatásban jöttek létre s fejlődtek. A településhálózat évezredes harmóniája Trianonban megtört, a korábban egységes államtesthez tartozó országrészek között a gazdasági kapcsolatok meggyengültek, megszűntek, vámhatárok, protekcionista rendelkezések nehezítették a gazdasági együttműködést. A megzsugorodott ország térszerkezetén belül Budapest „vízfej" szerepbe került, legfontosabb ellenpólusai (pl. Zágráb, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Temesvár) az utódállamokhoz kerültek, a jelentősebb regionális centrumok közül csak Debrecen, Szeged 1 és Pécs maradt Magyarországon.

A II. világháború után – az ausztriai Őrvidék kivételével – a Kárpát-medence országaiban a szovjet modellt mintázó államszocialista rendszerek jöttek létre. A termelő- és szolgáltatóvállalatok, valamint az ingatlanállomány államosítása révén rövid idő alatt mindenütt az állam vált a települési folyamatok legfőbb irányítójává. Eltérő mértékben ugyan, de megindult a mezőgazdasági földterületek kollektivizálása, az állami agrárszektor kiépítése is. Mindez további lehetőségeket kínált az államhatalom számára a településfejlődés befolyásolására. A központi beavatkozás mértéke a településhálózat fejlődési folyamataiba országonként eltért, ráadásul korszakonként változott. A korabeli Jugoszláviában a mezőgazdasági földterületek kollektivizálása elmaradt, s a magángazdaságok tovább működhettek, ami a térségbeli többi szocialista országhoz képest jobb fennmaradási, illetve fejlődési lehetőségét kínált a falvak és tanyák számára. A volt Csehszlovákiában az elmaradottabb keleti országrész (Szlovákia) fejlesztését ipari telephelyek létrehozásával igyekeztek serkenteni, ami a meglévő városállomány gyors ütemű iparosítását vonta maga után. Romániában az óromán területeknél sokkal fejlettebb erdélyi és partiumi városok fejlesztése sokáig nem volt politikai prioritás, csupán az 1960-as évek második felétől, a tömeges lakótelep-építések következményeként – ami egyszerre szolgálta Erdély elrománosítását és az érintett városok infrastrukturális fejlesztését – kezdődtek erőteljes átrendeződések a helyi településhálózatban. A Szovjetunió kötelékébe került Kárpátalja településállománya pedig a korábbiakhoz (és legfőképp környezetéhez képest) merőben új feltételek között fejlődött. Mindezek eredményeként 1945 után a Kárpát-medence egyes régióinak településfejlődése sok tekintetben eltért egymástól. Közös vonásnak tekinthetjük a városok és városlakók számának, illetve arányának (urbanizáció) erőltetett ütemű növekedését. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a városok, mint az iparon alapuló szocialista modernizáció letéteményesei, a legtöbb országban előnyt élveztek a falvakkal szemben a fejlesztési források (pl. lakásépítés) elosztása terén.

1 *Az 1879-es árvíz után újjáépített Szeged, a Dél-Alföld regionális központja*

1 A TELEPÜLÉSEK ÉS A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK MEGOSZLÁSA NAGYSÁGCSOPORTOK SZERINT A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN (2018)

A települések nagyságcsoportok szerint (ezer fő)	A települések	A népesség	A települések	A népesség
	szám a		arány a (%)	
0,5 alatt	9 599	1 851 796	55,7	6,6
0,5–1	3 215	2 291 747	18,7	8,1
1–2	2 305	3 248 930	13,4	11,5
2–5	1 421	4 248 743	8,2	15,0
5–10	352	2 421 647	2,0	8,6
10–20	183	2 604 500	1,1	9,2
20–50	107	3 187 316	0,6	11,3
50–100	33	2 263 113	0,2	8,0
100–200	12	1 672 288	0,1	5,9
200–500	7	2 013 434	0,0	7,1
500–1000	1	692 189	0,0	2,5
1000 felett	1	1 749 734	0,0	6,2
A Kárpát-medence települései összesen	***17 236***	***28 245 438***	***100,0***	***100,0***

Újabb fordulatot hozott a széttagolt Kárpát-medence településfejlődésében az 1989–90-es rendszerváltozás. Az alulról építkező önkormányzati rendszer visszaállításával a városok kiváltságos helyzete megszűnt, jelentősen megváltoztak a településfejlődés külső és belső feltételei. A szocializmusra jellemző erősen centralizált, központi elosztáson alapuló településfejlesztési modellt felváltotta egy plurális, piaci alapú környezet, amelyben a helyi adottságok és a helyi politika szerepe felértékelődött. Megindult a településhálózat differenciálódása, csökkent a településhierarchiában elfoglalt hely szerepe, s nőtt a földrajzi fekvés, az elérhetőség jelentősége. A piacgazdaság és a demokratikus önkormányzati rendszer, majd a kétezres évektől az európai uniós csatlakozás hasonló folyamatokat indított el a térség településhálózatának fejlődésében.

A Kárpát-medence településállományának nagyságrendi tagolódása

2018-ban a Kárpát-medence 17 236 településén összesen 28,2 millió fő élt. A településállomány középeurópai viszonylatban meglehetősen elaprózott, bár e mögött számottevő földrajzi különbségek rejlenek. Az 500 főnél kisebb települések teszik ki az állomány 55,7%-át, miközben csak a népesség 6,6%-ának nyújtanak otthont 1. A mai országterületünkre számítva 2018-ban az összes település 36%-a tartozott ebbe a csoportba, és itt élt a népesség 2,9%-a. Összehasonlításként, az ipari fejlődésbe és modern városiasodásba korábban bekapcsolódott Németországban az 500 főnél kisebb községek aránya – melyek a népesség 0,7%-át tömörítik – csupán 20,1%. A városfejlődés múltbeli eltéréseit jelzi az is, hogy míg a Kárpát-medencében csak a népesség 21,7%-a koncentrálódik 100 ezer főnél népesebb városokban, addig Németországban 32%-uk.

A településállomány csúcsán ma is a térség egyetlen milliós nagyvárosa, Budapest áll (2020: 1,75 millió fő), melyet Horvátország fővárosa, Zágráb követi 697 ezer lakossal. További hét város népességszáma haladja meg a 200 ezer főt, közülük csak Debrecen (201 ezer) található a mai országterületen, mellette Szlovákiában a főváros, Pozsony (438 ezer) és Kassa (239 ezer), Erdélyben és a Bánságban Kolozsvár (325 ezer), Temesvár (319 ezer) és Brassó (253 ezer), valamint a Vajdaságban a tartomány székvárosa, Újvidék (249 ezer) tartozik ebbe a csoportba. További 12 város népességszáma haladja meg a 100 ezer főt, közülük hat a mai országterületen (Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged) található. A százezernél népesebb települések részesedése a lakosság számából Magyarországon (döntően Budapestnek köszönhetően) eléri a 28,4%-ot, Pannon-Horvátországban a 25,3%-ot, a tágan értelmezett Erdélyben a 24,1%-ot. Ezzel szemben a Vajdaságban csupán a népesség 13,3%-a, Szlovákiában 12,3%-a, Kárpátalján 9%-a él 100 ezer fölötti városokban, míg a Muravidéken és az Őrvidéken az ilyen nagyvárosok teljesen hiányoznak. Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence településállományán belül számukat és részesedésüket tekintve a 20 ezer főnél kisebb települések dominálnak. A térség lakóinak 59%-a él ilyen településen. Népesedési súlyukat tekintve különösen a 2 és 5 ezer fő közötti települések emelkednek ki 1.

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

2 A KÁRPÁT–PANNON-TÉRSÉG TELEPÜLÉSSŰRŰSÉGE

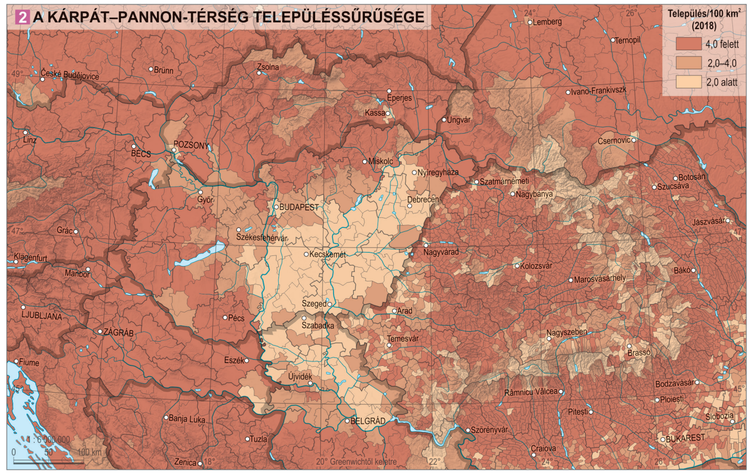

A népsűrűség és a jelen fejezetben tárgyalt településállomány milyensége között szoros az összefüggés, ám nem a népsűrűség formálja a településállományt, hanem fordítva, annak jellege, funkciói határozzák meg a népsűrűség alakulását. A Kárpát-medence településsűrűsége markáns területi különbségeket mutat 2. Míg az Alföld kiterjedt részein 1,3-1,4 település jut 100 km²-re, addig ez az érték a domb- és hegyvidéki térségekben (pl. Erdélyi-szigethegység, Kárpátok vonala) 10 felett van. A településsűrűség és az átlagos településméret között szoros összefüggés mutatható ki, melynek okai a természeti környezet kínálta feltételekben és a gazdálkodás rendjében keresendők. A síkvidéki területeken a népesség nagyobb, de ritkábban elhelyezkedő településeket hozott létre, míg a közöttük fekvő földeket agrártermelésre hasznosították. Az Alföld területén a településhálózat ritkulásában a török hódoltság alatti pusztítás is szerepet játszott. A fennmaradt és a 16. század derekától a szultánnak adót fizető (hász) városok hatalmas, a belterülettől gyakran több tíz km-re kiterjedő határral rendelkeztek. A 18. századtól a békés viszonyok közepette gyorsulni kezdett a népesség növekedése, megszülettek a máig jellemző óriásfalvak, s kezdetét vette a tanyákra történő kitelepülés. A dombsági, középhegységi tájakon viszont a települések lakói számára kisméretű életterek álltak rendelkezésre, a gazdálkodás (pl. legeltetés, fakitermelés, vadászat) csak kevés lakost tudott eltartani. Ebből fakadóan itt a kisebb, de sűrűbben elhelyezkedő települések váltak uralkodóvá, melyeket az egykor összefüggő erdőségek irtásain hoztak létre. Mindezek eredményeként az 500 főnél kisebb települések részesedése a Dél-Dunántúlon, az Északi-középhegység és Kelet-Szlovákia, valamint Erdély területén jelentős. Az 5000 lakosnál népesebb települések viszont az Alföldön és a Szerémségben, Budapest környékén és a Kisalföldön alkotnak nagy, összefüggő területeket 3 4. Az alföldi, illetve a domb- és hegyvidéki területek között nemcsak a települések átlagos méretében, de az épületállomány minőségében és a települések külső megjelenésében is számottevő eltérés volt. Az Alföld településein az agyagból, illetve sárból készült vályog- és vertfal volt az uralkodó, tetőfedésre nádat és szalmát használtak. Az Alföldet koszorúzó dombsági, hegyvidéki tájakon pedig a települések építőanyaga a gazdagon rendelkezésre álló nyerskő (mészkő, vulkáni tufa) és égetett tégla, a magasabb hegyvidékeken a fa volt, a tetőt leginkább zsindellyel, cseréppel fedték. Ez a lakásállomány minőségének területi különbségeire máig hatással van (XII. 2. 1. alfejezet).

Magyarország településállománya

Magyarország mai területén a települések átlagos lélekszáma 3100 fő, melynél csak a Vajdaság mutatója magasabb (4016 fő). Ezzel szemben egy kárpátaljai településen 2076 fő, egy szlovákiai településen 1590 fő, egy erdélyi településen 1273 fő, egy őrvidéki településen mindössze 920 fő él. Elmondható, hogy a Kárpát-medence alföldi magterületéből a peremek felé haladva csökken az átlagos településméret. A településnagyság, a népességszám kihat a települések fejlődési lehetőségeire, szolgáltatásaik színvonalára, lakóik mun-

3 TELEPÜLÉSMÉRET A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

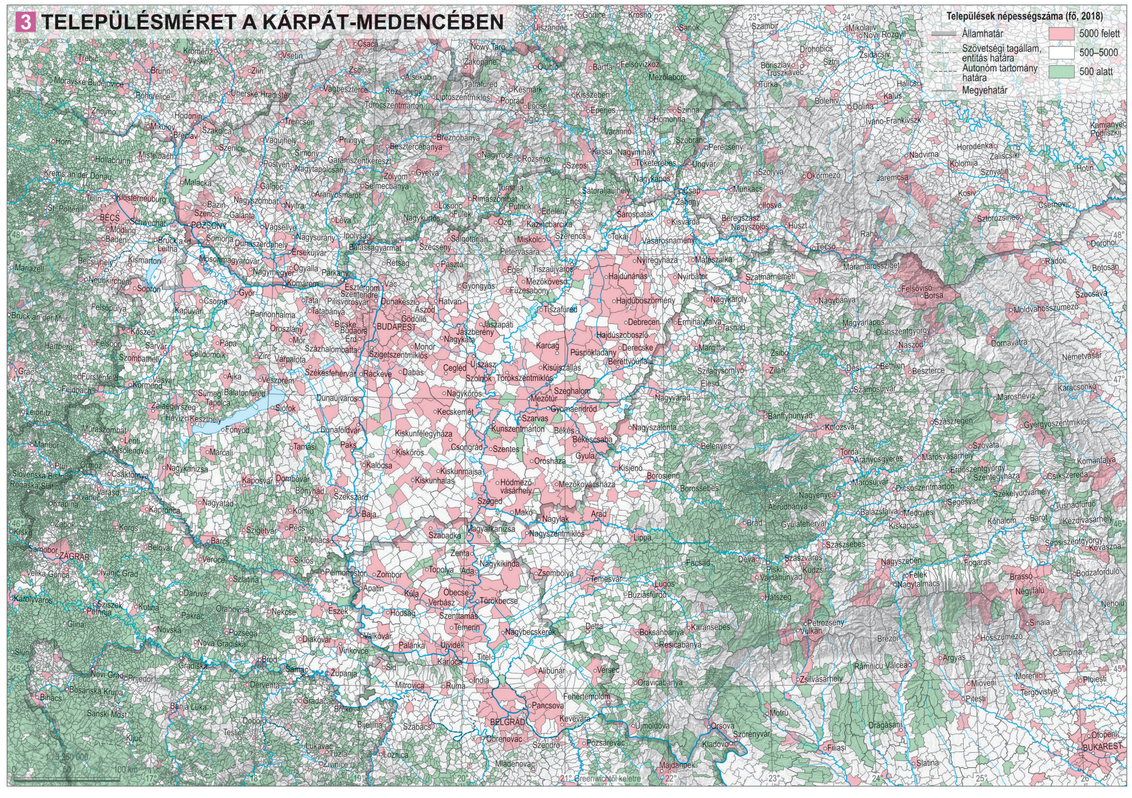

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

4 A KÁRPÁT-MEDENCE TELEPÜLÉSÁLLOMÁNYA

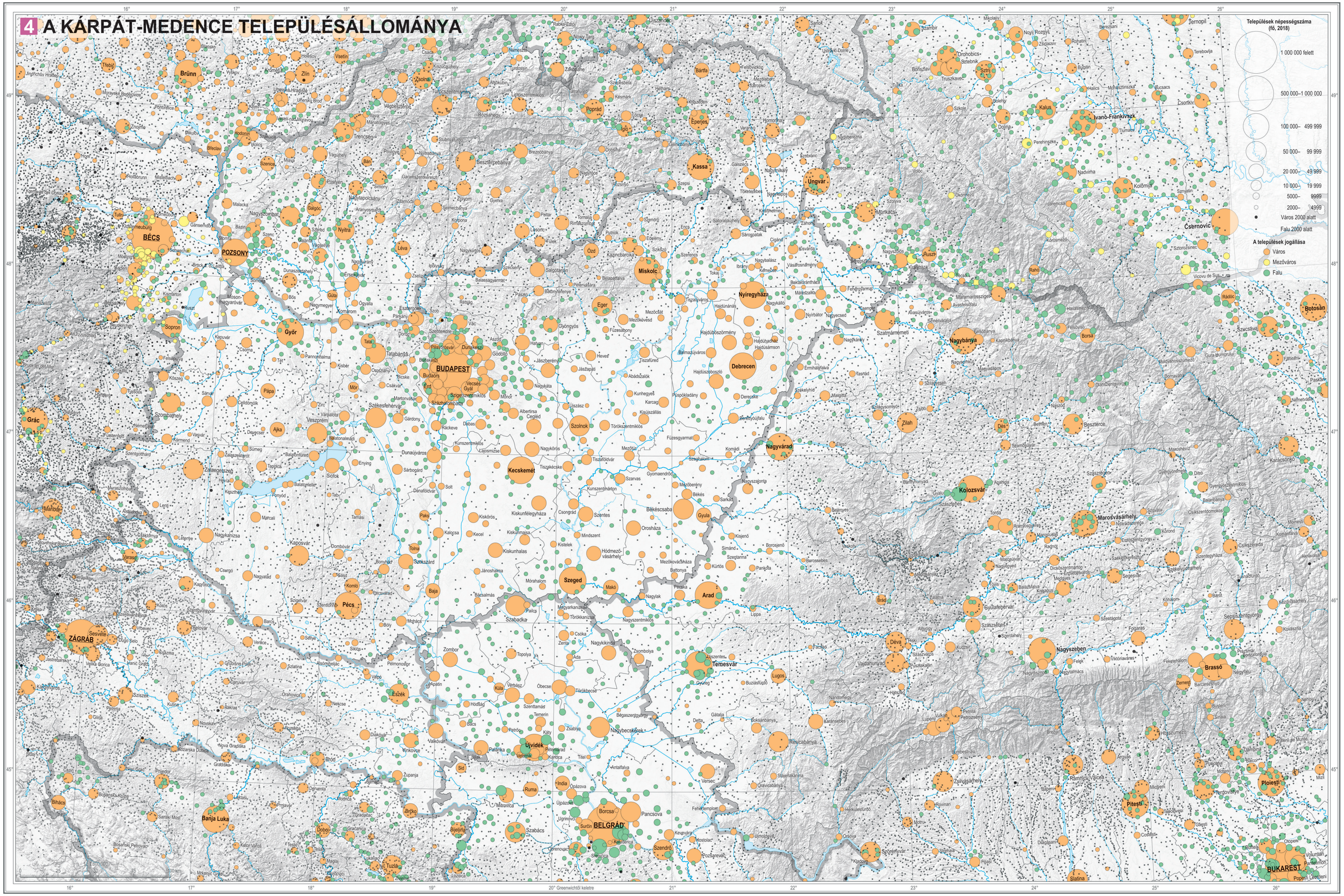
Települések népességszáma (fő, 2018)
1 000 000 felett
500 000–1 000 000
100 000– 499 999
50 000– 99 999
20 000– 49 999
10 000– 19 999
5000– 9999
2000– 4999
Város 2000 alatt
Falu 2000 alatt
A települések jogállása
Város
Mezőváros
Falu
BÉCS
POZSONY
BUDAPEST
ZÁGRÁB
BELGRÁD
BUKAREST
Brünn
Zsolna
Zlín
Krakó
Kassa
Ungvár
Ivanó-Frankivszk
Csernovic
Miskolc
Nyíregyháza
Debrecen
Nagyvárad
Kecskemét
Szeged
Arad
Temesvár
Pécs
Győr
Nyitra
Eger
Szolnok
Kolozsvár
Marosvásárhely
Nagyszeben
Brassó
Ploiești
Pitești
Banja Luka
Eszék
Ujvidék
Szabadka
Zimony
Pancsova
Szendrő
Grác
Sopron
Pápa
Ajka
Veszprém
Székesfehérvár
Szombathely
Kaposvár
Nagykanizsa
Szekszárd
Pécs
Baja
Szabadka
Szeged
Makó
Gyula
Békéscsaba
Szolnok
Debrecen
Nagyvárad
Arad
Temesvár
Lugos
Déva
Hunyad
Gyulafehérvár
Kolozsvár
Marosvásárhely
Nagyszeben
Brassó
Ploiești
Pitești
Szatmárnémeti
Nagybánya
Munkács
Ungvár
Kassa
Miskolc
Eger
Nyíregyháza
Debrecen
Nagyvárad
Kecskemét
Szeged
Arad
Temesvár
Lugos
Déva
Brassó
Ploiești
Pitești
Banja Luka
Eszék
Ujvidék
Szabadka
Zimony
Pancsova
Szendrő
BELGRÁD
BUKAREST
Sopron
Pápa
Ajka
Veszprém
Székesfehérvár
Szombathely
Kaposvár
Nagykanizsa
Szekszárd
Pécs
Baja
Szolnok
Szeged
Makó
Gyula
Békéscsaba
Debrecen
Nagyvárad
Arad
Temesvár
Lugos
Déva
Hunyad
Gyulafehérvár
Kolozsvár
Marosvásárhely
Nagyszeben
Brassó
Ploiești
Pitești
Szatmárnémeti
Nagybánya
Munkács
Ungvár
Kassa
Miskolc
Eger
Nyíregyháza
Debrecen
Nagyvárad
Kecskemét
Szeged
Arad
Temesvár
Lugos
Déva
Brassó
Ploiești
Pitești
Banja Luka
Eszék
Ujvidék
Szabadka
Zimony
Pancsova
Szendrő
BELGRÁD
BUKAREST
Grác

5 TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY

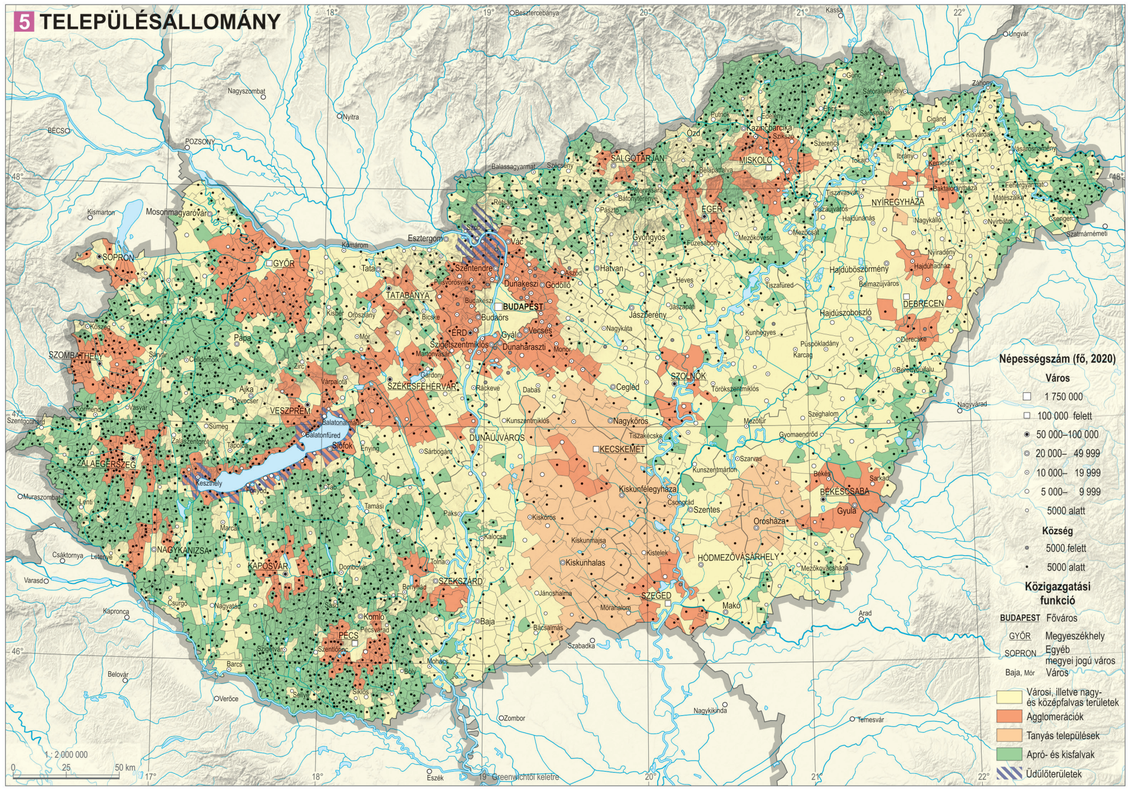

kaerőpiaci helyzetére, végső soron a települések népességmegtartó képességére. Az 500 főnél kisebb települések különösen a II. világháború után, a térségben uralkodó államszocializmus idején sodródtak hátrányos helyzetbe. Mivel lakóik túlnyomó többsége agrárfoglalkozású volt, a földek államosítása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése rendkívül kedvezőtlenné tette munkaerőpiaci helyzetüket. Keresőik többsége vagy elvándorolt, vagy a távolabbi városokba, ipari központokba kezdett ingázni. A folyamathoz hozzájárult az elsorvasztásukat célzó településpolitika (iskolakörzetesítés, építési tilalom stb.) is. A rendszerváltozás után a településméretből fakadó hátrányok mérséklődtek. A települések többsége közigazgatásilag önállóvá vált, saját önkormányzatra tett szert. Még a több települést összefogó községi irányítást alkalmazó országokban (pl. Románia, Szerbia) is jelentősen nőtt a települések lakóinak a befolyása a helyi ügyekben, míg a piacgazdaság sok esetben a hiányzó szolgáltatásokat orvosolta. A hátrányok mérséklődéséhez hozzájárult a gépkocsival való ellátottság rohamos javulása és az úthálózat fejlődése is, mert könnyen elérhetővé váltak a nagyobb centrumok.

2 *Szalafő-Pityerszer, az Őrségben elterjedt „szeres" településforma példája*

Magyarország településállományának számbavételénél a közigazgatási egységek (települési önkormányzatok) adataira kell hagyatkoznunk. A települési és a közigazgatási egységek adatai általában összevethetők, így ez a megközelítés elfogadható. Egyes tájakon vagy egyes települések, közigazgatási egységek esetében azonban ez a megfelelés nem áll fenn. (Pl. a Vas megyei Őrségben több házcsoport – település? –, ún. szer vagy szeg alkot egy-egy községet 2. Az agglomerációk területén a közigazgatási tagolódás nem feltétlenül felel meg a tényleges települési egységeknek. Egyes geográfusok minden egyes tanyát önálló településnek fogadnak el. A közigazgatásilag egyesített települések esetenként nem szervesültek egységes településsé, mint pl. Esztergom és a hozzácsatolt Pilisszentlélek vagy Szentgotthárd és Farkasfa.)

Magyarországon jelenleg 3155 településegységet tartanak számon, közülük 346 rendelkezik városi címmel 5. A települések száma hosszabb távon mérsékelten csökken; 1933-ban 3412, 1949-ben 3339, 1990-ben 3070 közigazgatásilag önálló települése volt az országnak. 1990 óta viszont lassan nő a számuk. Az adatok mögött azonban ellentétes folyamatok húzódnak meg. Gyakran szűntek meg és viszonylag gyakran keletkeztek települések (közigazgatási egységek) a múltban. Számuk leggyakrabban a településegyesítések nyomán csökkent. Például 1950-ben 24, korábban önálló településből alakították ki (Nagy-)Budapestet; a mai Miskolcot 8 korábbi település alkotja. Nagyszámú községegyesítés is történt az idők folyamán (1900 és 2000 között 544 községet vontak össze más településsel); így jött létre például a mai Rásonysápberencs Abaújsápból, Rásonyból és Szárazberencsből, Jánossomorja Pusztasomorjából, Mosonszentjánosból és Mosonszentpéterből. A községi önállóság elvesztése mögött csak ritkán áll a település tényleges megszűnése. Így történt például a Baranya megyei (1972-ben teljesen elnéptelenedett) Gyűrűfű és Kisújbánya, a Tolna megyei Vérteskozma esetében. (Ezek a községek a közelmúltban üdülőtelepülésekként éledtek újjá.)

Számos új település is keletkezett (1900 és 2018 között 428). A II. világháború utáni évtizedben a legnagyobb számban ún. tanyaközségek keletkeztek az Alföldön. Így szándékoztak a tanyavilágban jelentkező gondokat – pl. az alapellátás igénybevételének nehézségét – orvosolni. Az egyes tanyákkal sűrűn megült határrészeket közigazgatásilag leválasztottak az anyatelepülésükről, községgé szervezték őket; megalakításukkor többnyire nem rendelkeztek kiépült belterülettel, településközponttal, intézményekkel, mára azonban kevés kivétellel falvakká formálódtak (sőt Mórahalom és Tompa városi címet is kapott). Községgé szerveztek egy sor külterületen működő ipar- és lakótelepet (Almásfüzitő, Tokodaltáró, Petőfibánya, Martfű stb.) és fürdőhelyet (Balatonföldvár, Balatonrendes, Balatonakarattya, Balatonfenyves, Berekfürdő stb.). 1990 után a szocialista korszakban több-kevesebb, erőszakkal városhoz csatolt korábbi község szerezte vissza önállóságát (mint a Szegedből kivált Algyő, az Egertől elvált Szarvaskő, a Kazincbarcikától önállósult Berente stb.). Több település az elmúlt néhány évtizedben önállóvá formálódó helységekből alakult önkormányzattá (községgé), mint a Debrecenből kivált Bocskaikert, Nagykovácsiból Remeteszőlős, Monorból Monorierdő, Piliscsabából Pilisjászfalu stb.

A magyarországi településállományra az elaprózottság és a koncentráció egyaránt jellemző. A települések

© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

A Kárpát-medencében a történelem során számos sajátos formájú település is létrejött.

A magashegyi környezethez alkalmazkodó életmódot tükrözi ***Székelyvarság*** *alaprajza, mely a Görgény – Hargita vulkáni peremfennsíkjának 1621, szinte kizárólag magyar lakosságú települése* 6a*. Oroszhegy hatalmas, az erdős hegyoldalakra felkapaszkodó községhatárát kezdetben, a 19. század elejétől, a részbetakarítás idején ideiglenesen lakott épületekből művelték. Majd a 20. század elején az Oroszhegyről és Korondról kirajzott székely családok állandó jelleggel idetelepültek, s 1907-ben Székelyvarság önálló községgé vált. A 900-1000 m magasságban elhelyezkedő, a hegyoldalban felkúszó házakból álló, laza beépítésű falu 77 km² kiterjedésű, lakói főként fakitermelésből, famegmunkálásból (pl. zsindelykészítés) élnek. Négy tízesre – Bagzos, Sólyomkő, Forrás és Központitisztás – tagozódik (a falutízes a székely társadalomszervezés legkisebb egysége, sajátos településforma), melyek további településrészekre oszlanak.*

Ugyancsak a természeti környezethez való alkalmazkodást tükrözi ***Kétvölgy*** *alaprajza, amely Vas megye délnyugati részén, a Rába menti Vendvidéken elhelyezkedő 83 fős (2020) irtványtelepülés* 6b*. Két korábbi, szlovén alapítású község, Ritkaháza és Vashegyalja (Permise) egyesítésével hozták létre 1951-ben. Ahogy a neve is jelzi, a település épületeit szomszédos völgyoldalakban, erdőirtások helyén, szórtan hozták létre; a legtöbb házat rét övezi, melyet erdős területek határolnak. A laza beépítésmód nemcsak a gazdálkodással, hanem a térség védelmi funkciójával is összefügg. Itt húzódott Magyarország nyugati határőrvidéke.*

A Duna – Tisza közi homokhátság sajátos települése a Kecskeméttől 10 km-re délnyugatra található ***Ballószög*** *(3780 fő 2020-ban), melyet már a 14. században oklevelek említenek mint templomos helyet, Ballóság néven* 6c*. A török dúlás, a nyomában járó pusztásodás az ősi települést elnéptelenítette. Újjáéledése a 19. század első felében a futóhomok megkötésére indított erdősítési és szőlőtelepítési programoknak volt köszönhető. Először csak a kecskeméti lakosok kaptak itt földet, majd egyre többen hoztak létre tanyákat s fogtak gazdálkodásba. A II. világháború után a szocialista településpolitika egyik fontos célja volt a tanyák községekbe szervezése. Ennek érdekében a sűrűbben elhelyezkedő tanyákból közfunkciók (pl. posta, iskola) telepítésével faluközpontot hoztak létre. Így vált Ballószög ősi magja is önálló településsé 1954-ben, majd a következő évtizedekben újabb utcák nyíltak. Végül az 1990 után Kecskemétről megindult kiköltözések (szuburbanizáció) révén nyerte el Ballószög a mai képét.*

Ugyancsak a politikai akaratnak köszönheti létét az 1297 fős (2020) ***Hortobágy****, amely a tervszerűen kialakított falvak ritka csoportjába tartozik* 6d 3*. Ez azért számít ritkaságnak, mert inkább nagyobb városok születtek vagy épültek újjá (pl. Szeged 1879 után) a mérnöki tervezőasztal szabványai szerint. A település benépesülése a II. világháború után kezdődött meg, amikor a szocialista állam meghirdette a puszta feltörésének programját. A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése során 1950 – 51-ben létrehozták az állami gazdaságot, s nagy számban telepítettek ide kényszermunka-táborokba, majd 1953 után toboroztak munkaerőt az ország minden részéből. A településmag ott alakult ki, ahol az országút keresztezi a Hortobágy folyót, ehhez illeszkedtek a szabályosan kialakított településrészek. Hortobágy 1966-ban vált önálló községgé Balmazújváros területéből.*

Teljesen más mozgatórugók, a piacgazdaság erői és a társadalom életmódváltása váltották ki Budapest nyugati előterében az M1 – M7 autópályák találkozásánál ***Budaörs*** *(29 119 fő) és* ***Törökbálint*** *(14 189 fő) közelmúltbeli fejlődését* 6e*. A két település már az 1960 – 70-es években Budapest belső ingázóövéhez tartozott, az itt élők többsége a fővárosba járt dolgozni. Budapest vonzotta az ország más részeiről idetelepülőket. 1990-re Budaörs népességszáma már csaknem elérte a 20 ezer, Törökbálinté a 10 ezer főt. A rendszerváltozás után megváltozott a vándorlás iránya, a szuburbanizáció (elővárosi fejlődés) nyomán sokan költöztek ki Budapestről. A nagyvárosi népesség kirajzásával párhuzamosan a globális tőke érdeklődése is megnőtt a terület iránt, irodaparkok, bevásárlóközpontok, logisztikai és raktártelepek jöttek létre nagy számban, jórészt a korábbi mezőgazdasági területek rovására. A budapestinél olcsóbb telekárak, a jó elérhetőség és a milliós léptékű fogyasztópiac előnyei ma is jelentős haszonnal kecsegtetik az idetelepülő vállalkozásokat.*

Hasonló okok játszottak szerepet a Kolozsvár nyugati kapujában található ***Szászfenes*** *fejlődésében* 6f 4*. A rendszerváltozáskor még csak 6 ezer lakos, egyharmad arányban magyar települést napjainkban 45 ezren lakják, szinte kivétel nélkül román nemzetiségűek. Az elmúlt évek európai léptékben is viharos népességnövekedése egyetlen tényezőnek, a Kolozsvárról kiköltözőknek volt köszönhető, akiknek a befogadására sűrű beépítésű családi házas lakónegyedek létesültek. Az alapintézmények (pl. oktatás, egészségügy) a településen jórészt hiányoznak, szinte mindenért a közeli Kolozsvárra kell beutazni.*

6 KÜLÖNLEGES TELEPÜLÉSEK ALAPRAJZA

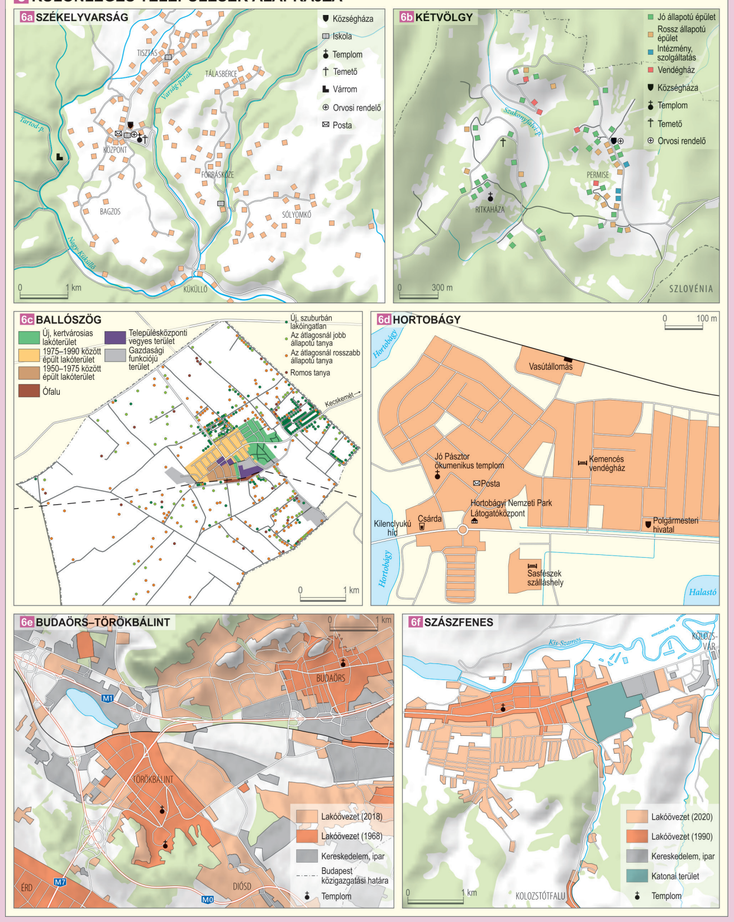

3 *Hortobágy, a tervszerűen létrehozott, szabályos alaprajzú falvak ritka példája*

4 *Kolozsvár nyugati kapujában Szászfenes, a túlhajszolt elővárosi fejlődés példája*

© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

7 TELEPÜLÉSEK A KÖZIGAZGATÁS RENDSZERÉBEN

bő egyharmadában (36%-ukban) 500 fő sem él, ha pedig a városokat figyelmen kívül hagyjuk, és csak a községeket vesszük figyelembe, az aprófalvak aránya kétötöd fölé, 40,5%-ra emelkedik. Jelenleg léteznek Magyarországon 8 (Iborfia), 10 (Tornabarakony), 11 (Tornakápolna), 14 (Debréte), 17 (Felsőszenterzsébet), 19 (Csertalakos, Gagyapáti) lelket számláló községek is. A „kisfalunak" tekintett, 500 – 999 lakosú települések aránya további 20,7% (a községállományban 23,2%), vagyis az ezer lakost el nem érő települések aránya az országban 56,8% (a községállomány 63,7%-a).

A településállomány nagyságrendi tagolódása meszszemenően kihat a települések fejlődési lehetőségeire, lakosságuk demográfiai és társadalmi szerkezetére. Az apró- és kisfalvak kedvezőtlen helyzetét fokozza, hogy eloszlásuk az országban egyenetlen; a Dél- és Nyugat-Dunántúlon, valamint az ország északkeleti tájain sűrűsödnek. Baranya és Vas megyék községeinek 90,6%-ában ezer lélek sem él, ez az arány Zalában 86,3%, Veszprém megyében 80,7%. Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi harmadában ugyancsak kiterjedt aprófalvas területek alakultak ki (arányuk a megyében 69,9%). E területeken nem jöttek létre olyan, alapfokú intézményekkel jól ellátott népesebb falvak, amelyekhez a kis települések a szolgáltatások igénybevétele céljából kapcsolódhatnak. A nagyobb, összefüggő aprófalvas területek többsége az 1970-es évekre hátrányos helyzetűvé vált. A rendszerváltozás után a településméretből fakadó hátrányok mérséklődtek; minden település önálló önkormányzattal rendelkezik, önállóan döntheti igazgatási hivatal (jegyzőség) fenntartásáról, intézményeket alapíthat és tarthat fenn; javult a kisfalvak műszaki infrastrukturális ellátottsága is. Ennek ellenére számos társadalomszociológiai mutató napjainkban is a településnagysággal szoros összefüggésben alakul. Ugyanis az elmúlt évtizedekben az apró- és kisfalvak legtöbbjének demográfiai és társadalmi szerkezete a szelektív elvándorlás következtében (elsősorban az iskolázottabbak, a tehetősebbek és a fiatalabbak vándoroltak el) nagymértékben torzult; vannak ma olyan községek, amelyekben a statisztika egyetlen keresőt sem tart nyilván, ahol a lakosság fele-háromnegyede 60 évnél idősebb, ahol 1990 óta nem épült új lakás, s a meglévők többsége üresen áll. S jó néhány olyan község létezik, ahol mindezek a statisztikai mérőszámok együtt jelentkeznek. Pl. a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tornabarakonyban a lakások 73%-át nem lakják, az ottlévők 77%-a idősebb 60 évnél, 30 éve nem épült új lakás; Debréten is csak minden harmadik lakásban élnek, az idősek aránya meghaladja a 60%-ot. Az ingatlanok teljesen elértéktelenedtek, betelepedésre csábítva a mélyszegénységben élőket, többnyire romákat. Az apró- és kisfalvak problémáiról szólva figyelembe kell vennünk, hogy bennük az ország lakosságának közel egytizenkettede él.

Az egyes országrészek településsűrűsége erősen eltérő. Az aprófalvas megyékben 100 km^2-en 6,8 (Zala, Baranya), 6,5 (Vas) település „szorong", míg az Alföldön nem egészen kettő.

Az ország területén jellegzetes településszerkezetű, illetve funkciójú térségeket határolhatunk le. Az aprófalvas településszerkezetű országrészekről már szóltunk. Említést érdemelnek még a II. világháború után folyamatosan csökkenő tanyás településszerkezetű területek. A Duna – Tisza közén, Hódmezővásárhely és Békéscsaba között ma is működő tanyavilágot találunk, ahol közel 200 ezren élnek 9. Emellett jól lehatárolhatók az agglomerációk 11 és az üdülőkörzetek, valamint a közép- és nagyfalvas, illetve a városi területek.

Települések és közigazgatás

A településeknek az ország közigazgatási rendszerében elfoglalt pozícióját két tényező alapján határozhatjuk meg 7. Egyrészt figyelembe kell vennünk a helyi önkormányzati joggal rendelkező településegységeknek a közigazgatási-állami beosztásban elfoglalt státuszát (közigazgatási rangját); eszerint ma Magyarországon az önkormányzati törvény megkülönbözteti a fővárost, a megyei jogú városokat, városokat, nagyközségeket és a községeket. A közigazgatási rangok elnyerésének (időről időre változó) meghatározott követelményei vannak. Másrészt a városok és községek között találhatók az általános közigazgatás területi szerveinek székhelyei: az országos szint alatt megye- és járási székhelyek, illetve a hasonló szerepet betöltő, több községre kiterjedő működési területtel rendelkező jegyzőségek székhelyei. Az említett közigazgatási egységek között oszlanak meg az ún. dekoncentrált állami szervek, mint például a területi főépítészi irodák, a NAV területi szervei, vízügyi igazgatóságok, mértékhitelesítő hivatalok stb. (Hivatalosan léteznek rajtuk kívül a több megyére kiterjedő hatáskörű régiók is Magyarországon – Budapest, Pest, Nyugat-Dunántúl, Közép-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Alföld –, hatáskörük azonban jelenleg minimális, így székhelyeik érdemleges regionális igazgatási funkciókat nem látnak el.)

A közigazgatási rangot számba véve, 2018-ban Magyarországon 3155 közigazgatási egység működött (nem számítva a 23 budapesti kerületi önkormányzatot), mégpedig a főváros mellett 23 megyei jogú város, 322 további város (összesen tehát 346 város), 127 nagyközség és 2682 község. A városi ranggal rendelkező települések száma a II. világháború befejezése és 2013

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

8 FUNKCIÓHIÁNYOS TELEPÜLÉSEK I.

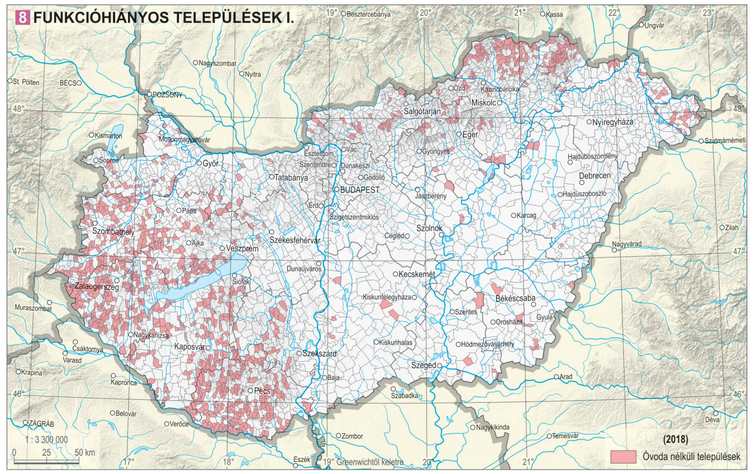

9 FUNKCIÓHIÁNYOS TELEPÜLÉSEK II.

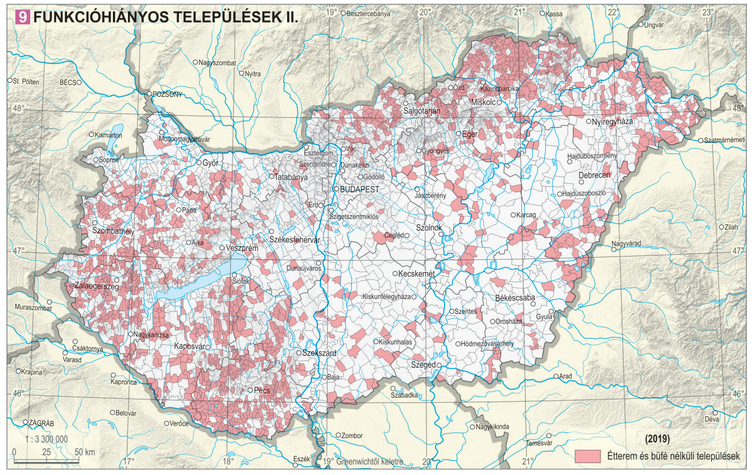

között gyors ütemben nőtt: 1945-ben 54, 1990-ben is csak 166 település rendelkezett városi ranggal; számuk 2000-re 222-re, 2013-ra 346-ra emelkedett. (2013 után több település nem nyilvánítottak várossá.) A városi jogállás a rendszerváltozásig számos előnyt biztosított a vele rendelkezőknek (előnyös pozíció az állami újraelosztási rendszerben), 1990 után azonban megkülönböztetett helyzetük megszűnt. Ám a várossá nyilvánítás puha feltételei továbbra is lehetővé tették a városi ranggal rendelkező települések számának gyors növekedését: az 1990. évi önkormányzati törvény (LXV. tc. 59. §) szerint „A község várossá nyilvánítását kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térségi szerepe indokolja". Ám az 1990 után várossá nyilvánított helységek nagy hányada településtudományi megítélés szerint már alig vagy egyáltalán nem tölt be városi szerepkört. (Várossá minősült pl. az ezer lakosú Pálháza, az 1167 lakosú Őriszentpéter, az 1308 lakosú Igal és így tovább.) E visszás folyamatnak gátat vetve, 2015-ben megszigorították a városi rang odaítélhetőségének feltételeit (pl. legalább tízezer fős lakosságszám). A funkcionális értelemben vett városok számát a tudományos vizsgálatok 180-190-re teszik. Vagyis térképünk, amely a városi rangú településeket tünteti fel, bizonyos fokig túlbecsüli az ország városodottságát; ma az ország lakosságának 70,6%-a él városi jogú településeken, a ténylegesen városi szerepkörű településeken élők aránya viszont csak kb. 61%.

A városok közül 23 rendelkezik ún. megyei joggal; ezek nem tartoznak a megyei önkormányzatok hatáskörébe. A megyeszékhelyeken kívül öt város – Sopron, Nagykanizsa, Dunaújváros, Érd, Hódmezővásárhely – nyerte el a megyei jogú város rangját (a cím odaítélésekor lélekszámuk meghaladta az ötvenezret.) A 127 nagyközség nem rendelkezik többletjogokkal a községekhez képest, így meglehetősen üres közigazgatási kategória.

Az egyes megyék városi népességének arányát tekintve három alföldi megye áll a rangsor élén (Hajdú-Bihar megyében a városlakók aránya meghaladja a 80%-ot!). Ez részben azzal magyarázható, hogy az Alföldön a nagy lélekszámú települések vannak túlsúlyban, így közülük aránylag sok pályázhatott a városi címre, amelyet el is nyert (Békés megyében majd minden harmadik település város), másrészt a mezővárosi múltú települések lélekszáma jóval meghaladja hierarchiaszintjük átlagát. Ma már nem található az országban városhiányos térség; átlagosan 269 km^2-re jut egy város az országban.

A területi igazgatás rendszerében három intézmény (típus) játszik szerepet a településállomány formálásában, alakítja székhelyeinek funkcióit. A (Budapesttel együtt) 19 megyeszékhely különösen a szocialista korszakban élvezett kitüntetett szerepet a településhálózatban. A köz- és államigazgatási szervek mellett az államosított gazdasági és társadalmi élet legtöbb intézményének-szervezetének területi igazgatását megyei keretek között szervezték meg (a megyei sütőipari vállalatoktól a hulladékgyűjtésen át a pénzintézetekig), ami rendkívüli mértékben felduzzasztotta a megyeszékhelyek városi szerepkörű intézményeinek számát; emellett kedvezményezett helyzetet foglaltak el az újraelosztási rendszerben, s lokális döntési-hatalmi központokká váltak, lélekszámuk rohamosan növekedett. Intézményi, irányító, szolgáltatóközpontokként ma is a településhálózat meghatározó elemei.

2013-tól ismét a járások vették át a középfokú területi igazgatás szervezésének feladatait. A járási székhelyekké választott városoknak (174 város a 346-ból) szűkebb környezetükben hasonló feladataik vannak, mint a megyék székhelyeinek saját illetékességi területükön.

Sajátos szerepet játszanak az ország kisfalvas településszerkezetű tájain a körjegyzőségek. E térségekben a rendkívül elaprózott településállomány (pl. Zala megye 22 községében ötvenen sem élnek, további 23-ban 50-99-en) egyes községei az alapfokú intézményhálózatot – óvoda, általános iskola, háziorvos, gyógyszertár, posta stb. – sem tudják fenntartani; az igazgatás intézményét, a jegyzőséget sem. Itt a községek – saját döntésük alapján – közösen tartanak fenn egy jegyzői hivatalt, körjegyzőséget, többnyire a legjobban megközelíthető, legnagyobb környékbeli községben. Itt koncentrálódnak a további alapfokú intézmények is (dohánybolt, italbolt, vegyesbolt stb.), létrehozva egy-egy falukörzetet 8 9. Jelenleg az ország települési közül 1433-ban nem működik jegyzőség, további 462-ben az önkormányzati hivatal kirendeltsége látja el a közigazgatás feladatait. (E települések alkotják a községállomány bő kétharmadát.) Ez az igazgatási megoldás természetszerűleg az aprófalvas területeken vált általánossá; Vas megye 203 községéből csak 29-ben (a községek 14,4%-ában) működik jegyzőség, Baranya megyében ez az arány 18,8%, Zala megyében 19,7%. E megyékben közel tucatnyi község alkot egy-egy körjegyzőséget; pl. a Tüskevári Körjegyzőség 13 község igazgatási központja (egyben alsófokú intézményi központja), Gellénháza és Rédics 12-12 község központja.

Az apró- és kisfalvas településszerkezet nagymértékben kihat a községek intézményellátottságára 8 9. Az ország 2809 községéből 1138-ban kevesebb mint ötszázan, további 653-ban ötszázan-ezren élnek. A kis népességű községek a legtöbb alapfokú intézményt nem tudják eltartani, intézményhálózatuk erősen hiányos vagy teljesen hiányzik. Ez messzemenően kihat e falvak életére, hozzájárul lakosságuk elvándorlásához, hátrányos helyzetükhöz. Így például a községek közül 968-ban nem működik óvoda, a korosztályos gyerekek hiánya vagy alacsony száma miatt az államnak nem éri meg óvodát fenntartani. Beszédes, hogy átlagos népességszámuk mindössze 251 fő. Még roszszabb a helyzet a piaci alapú – tehát a gazdaságos fenntartásra érzékeny – szolgáltatások terén. Magyarországon 1474 településen, vagyis a községek több mint felében nem működik büfé vagy étterem. Átlagos méretük 531 fő. Fejlődési lehetőségüket (pl. turizmus) meszszemenőkig meghatározza a vendéglátóhelyek teljes hiánya. E két intézménnyel nem rendelkező községek térképe egyértelműen tükrözi az apró- és kisfalvas településszerkezetű területek elterjedését: elsősorban a Nyugat- és Dél-Dunántúlon – Vas, Zala, Somogy és Tolna megyékben –, valamint az ország északkeleti térségében – Szatmárban és Beregben, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi harmadában és Nógrád megyében – alkotnak kiterjedt, összefüggő övezetet az alapfokon ellátatlan községek.

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

Magyarország Nemzeti Atlasza (MNA)
www.nemzetiatlasz.hu

Szerkesztőbizottság
Kocsis Károly (elnök)
Klinghammer István (tiszteletbeli elnök), Nemerkényi Zsombor (titkár),
Kincses Áron, Kovács Zoltán, Tóth Géza, Zentai László

Kartográfiai Tanácsadó Bizottság
Zentai László (elnök)
Bartos-Elekes Zsombor, Bottlik Zsolt, Buga László,
Elek István, Gede Mátyás, Gercsák Gábor, Györffy János,
Márton Mátyás, Orosz László, Török Zsolt Győző

MNA Társadalom kötet

Kötetszerkesztők
Kocsis Károly (főszerkesztő), Kovács Zoltán, Nemerkényi Zsombor, Kincses Áron, Tóth Géza

Fejezetszerkesztők
Bajmócy Péter, Bálint Lajos, Beluszky Pál, Boros Lajos, †Csatári Bálint, Dövényi Zoltán,
Kocsis Károly, Kovács Zoltán, Őri Péter, Pál Viktor, Szabó Laura, Székely Gáborné, Tátrai Patrik

Szakmai lektor
Probáld Ferenc, Gercsák Gábor

Nyelvi lektor
Kálóczy Katalin, Gercsák Gábor

Borítóterv
Mezei Gáspár – CSFK Földrajztudományi Intézet, Kuti Ildikó – Civertan Bt.

Arculatterv, tipográfia
Kuti Ildikó – Civertan Bt.

Sokszorosítás
Pannónia Nyomda Kft.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változatainak kiadási jogát is.
A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak valamely része semmiféle formában, semmiféle nyelven nem sokszorosítható és nem publikálható.

Felelős kiadó: Kiss László főigazgató
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, www.csfk.org
© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.mtafki.hu, Budapest, 2021

A kiadvány megjelenéséhez támogatást nyújtott:
Magyarország Kormánya
Innovációs és Technológiai Minisztérium
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Magyar Tudományos Akadémia

A kötet szerkesztésének lezárása: 2021. február 1.

ISBN 978-963-9545-55-7ö
ISBN 978-963-9545-63-2

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021

MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA TÁRSADALOM

Szerzők
Bajmócy Péter
Bálint Lajos
Beluszky Pál
Boros Lajos
Branyiczkiné Géczy Gabriella
†Csatári Bálint
Dövényi Zoltán
Egedy Tamás
Fabula Szabolcs
Faragó Tamás
Farkas Jenő Zsolt
Gábriel Dóra
Gál Tamás
Gulyás Ágnes
Gyuris Ferenc
Ilcsikné Makra Zsófia
Jankó Ferenc
Kincses Áron
Kocsis Károly
Kovács Zoltán
Kovalcsik Tamás
Kulcsár László
Lados Gábor
Makay Zsuzsanna
Monostori Judit
Murinkó Lívia
Nagy Gábor
Nagy Gyula
Obádovics Csilla
Őri Péter
Pál Viktor
Pénzes János
Pirisi Gábor
Szabó Laura
Székely Gáborné
Szilassi Péter
Tátrai Patrik
Tóth Géza
Tóth Pál Péter
Trócsányi András
Uzzoli Annamária
Wéber András

Térkép- és ábraszerzők
Agárdi Norbert
Bácskainé Pristyák Erika
Bajmócy Péter
Bálint Lajos
Balizs Dániel
Balogh András
Baranyai Olga
Bartos-Elekes Zsombor
Beluszky Pál
Benedek József
Bertus Zoltán
†Bognár András
Boros Lajos
Bottlik Zsolt
Branyiczkiné Géczi Gabriella
Braun László
Csapó Tamás
†Csatári Bálint
Csernicskó István
Demeter Gábor
Dézsi Gyula
Dövényi Zoltán
Egedy Tamás
Elekes Tibor
Farkas György
Farkas Jenő Zsolt
Frisnyák Sándor
Gál Tamás
Gulyás Ágnes
Győri Róbert
Gyuris Ferenc
Hărănguş, Iulia
Hegedűs Viktor
Horváth István
Ilcsikné Makra Zsófia
Jankó Ferenc
Jász Erzsébet
Kardos Laura
Kincses Áron
Kiss Tamás
Kocsis Károly
Kókai Sándor
Kovács Zoltán
Kovalcsik Balázs
Kovalcsik Tamás
Kovály Katalin
†Kubinyi András
Kücsán József
Lados Gábor
Lengyel István Máté
Lennert József
Makay Zsuzsanna
Matlovičová, Kvetoslava
Máté Zsolt
Moldovan, Ciprian
Molnár József
Mucsiné Égerházi Lilla
Murinkó Lívia
Nagy Gábor
Nagy Gyula
Németh Ádám
Őri Péter
Pál Viktor
Pálóczi Gábor
Pásztor István Zoltán
Pénzes János
Pintér János
Róbert Péter
Sikos T. Tamás
Szabó Balázs
Szabó Laura
Szende Katalin
Székely Gáborné
Szilassi Péter
Szűcs Sándor
Tátrai Patrik
†Thirring Gusztáv
Tiner Tibor
Tolnai Gábor
Tóth Géza
Tóth Pál Péter
Trócsányi András
Uzzoli Annamária
†Varga E. Árpád
Vasárus Gábor László
Wéber András
Zupančič, Jernej

Vezető térképészek
Koczó Fanni
Kovács Anikó
Mezei Gáspár
Nemerkényi Zsombor

További térképészeti közreműködők
Agárdi Norbert
Bálint Lajos
Bartos-Elekes Zsombor
Bottlik Zsolt
Demeter Gábor
Szabó Renáta

Technikai munkatársak
Laczkó Margit
Magyar Árpád

©CSFK Földrajztudományi Intézet, www.nemzetiatlasz.hu, Budapest, 2021